

СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАПОВІТОМ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

INHERITANCE BY WILL: CIVIL AND LEGAL ASPECTS

Леськів С.Р.,

юрисконсульт

Приватної нотаріальної контори Дякович М.М.

Процюк Т.Б.,

кандидат економічних наук,

доцент кафедри економіко-правових дисциплін

Національної академії внутрішніх справ,

член-кореспондент Української академії наук

У статті досліджено особливості правового регулювання спадкування за заповітом. Розкрито проблеми теоретичного та практичного характеру, що виникають під час реалізації спадкових прав. Представлено пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері спадкування за заповітом.

Ключові слова: спадкування, заповіт, заповідач, спадкоємці, секретний заповіт, таємниця та свобода заповіту.

В статье исследованы особенности правового регулирования наследования по завещанию. Раскрыты проблемы теоретического и практического характера, возникающие при реализации наследственных прав. Представлены предложения по усовершенствованию законодательства в сфере наследования по завещанию.

Ключевые слова: наследование, завещание, завещатель, наследники, секретное завещание, тайна и свобода завещания.

The article deals with peculiarities of legal regulation of inheritance by will. It is revealed the urgent problems of theoretical and practical nature, which arises from the implementation of inheritance rights. We have submitted proposals to improve legislation on inheritance by will.

Key words: inheritance, will, testator, heirs, secret will, mystery and freedom of a will.

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми полягає в тому, що на сьогодні спадкове право значно розвинулося та набуває все більшого значення в умовах ринкової економіки й зростання обороту приватної власності. Докорінні зміни торкнулися процесу державної реєстрації права власності, порядку реєстрації заповітів у Спадковому реєстрі, а тому потребують детального аналізу, теоретичного й практичного вивчення. Також існує об'єктивна необхідність законодавчого визначення понять із метою їх однозначного розуміння, а також теоретичної розробки концептуальної основи спадкування за заповітом.

Аналіз останніх наукових досліджень. Детально досліджували проблему спадкування за заповітом такі українські та російські вчені в галузі цивільного права, як І. Жилінкова, О. Дзера, Є. Харитонов, Г. Шершеневич, Р. Стефанчук, О. Клименко, В. Васильченко, З. Ромовська, М. Дякович та ін. Однак у зв'язку із зміною законодавства та впровадженням нових інститутів спадкового права нині існує об'єктивна необхідність подальшого дослідження вищезазначеної тематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правоздатна особа має право визначити долю майна на випадок смерті. Це право за своїм змістом є одним із способів здійснення власником свого права на розпорядження належним йому майном.

Відповідно до ч. 4 ст. 35 Конституції Російської Федерації [1, с. 14] право на спадкування гарантується. На відміну від російського законодавства, Конституція України не містить такого положення. У Конституції України (ч. 4 ст. 41) [2] та у п. 2 ст. 3 Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) [3] передбачено основні принципи цивільного законодавства, зокрема неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом. Вважаємо доцільним внести доповнення до ст. 3 ЦК України такого змісту: «Право на спадкування гарантується» [4, с. 118].

Розпорядитись майном на випадок смерті можна лише шляхом складення заповіту. У ст. 1216 ЦК України законодавець наводить поняття спадкування як перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкування

відноситься до одних із проявів цивільної правоздатності, а також до числа похідних, заснованих на правонаступництві способів набуття прав та обов'язків.

Науковці визначають спадкування як перехід майна після смерті його власника до інших суб'єктів за однією з двох підстав – за заповітом (тестаментом) або за законом [5, с. 865].

Відповідно до ст. 1233 ЦК України заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Зазначене поняття пояснює цей правовий інститут, який володіє багатьма специфічними ознаками, що містяться в нормах 85 глави ЦК України.

Д. Мейєр, даючи визначення заповіту, вказує: «Духовний заповіт <...> є задовольняюче відомим законним умовам виявлення волі особи стосовно долі його майнових відносин у випадку смерті» [6]. Г. Шершеневич відмічає, що «заповіт являє собою <...> передсмертне розпорядження про майно» [7]. Таку ж думку висловлює В. Сінайський, говорячи про те, що «не будуть <...> заповітом поради, постанови й взагалі повчання спадкоємцям <...> бо в цих випадках немає розпорядження майном» [8].

На нашу думку, не до кінця можна погодитися з думкою С. Ляпунова стосовно визначення поняття заповіту як документу, складеного в письмовій формі, у якому міститься розпорядження заповідача стосовного належного йому майна на випадок смерті [9, с. 82], оскільки, вважаємо, що заповіт – це правочин, а визначення його як документу значно звужує його зміст.

Будь-який заповіт містить рішення про долю спадкового майна й вибір спадкоємців. Таке рішення обов'язково містить обґрунтування, яке є виключно внутрішньою волею заповідача, висновком із численної системи майнових та особистих, родинних і сімейних, ділових і дружніх, явних і прихованих життєвих відносин із його участю. Здійснений одного разу заповіт може бути неодноразово змінено, скасовано, що є результатом інших прижиттєвих розпоряджень своїм майном, переоцінці обставин, відносин, майбутніх планів – своїх спадкоємців і т. ін. [10, с. 33].

Предметом заповіту не можуть бути такі майнові права, які громадянин не мав права передати іншій особі й за життя, наприклад: право на одержання аліментів, пенсії,

права відшкодування майнової шкоди, викликаной ушкодженням здоров'я та ін.

Законодавець надає можливість складення заповіту лише особам, які досягли вісімнадцяти років, тим самим позбавивши можливості осіб, які набули повну цивільну дієздатність, але не відповідають віковому критерію, права на складення заповіту. На сьогодні немає єдиного підходу науковців стосовно цього питання. І. Жилінкова зауважує: якщо неповнолітні мають право розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами, то, відповідно, «передача такого майна за заповітом є одним із способів такого розпорядження» [11, с. 23]. Це питання є досить суперечливим, оскільки логічно, з одного боку, неповнолітні мають право розпоряджатися своїм майном, але позбавлені права складення заповіту. М. Борщевський [12, с. 72] та Т. Чепіга [13, с. 51] припускають можливість осіб із частковою дієздатністю заповідати своє майно за наявності певних підстав. Наприклад, особа, що зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, не позбавляється законом повної цивільної дієздатності, а лише обмежується в ній тощо.

Ми вважаємо, що законодавець доцільно ввів обмеження, що стосується повної цивільної дієздатності особи, яка має намір скласти заповіт, оскільки, наприклад, особа, наділена частковою, неповною цивільною дієздатністю, не може повною мірою усвідомлювати ті чи інші дії, що пов'язано з психофізичним розвитком особи, адже не дарма в цивільному законодавстві є поділ, що стосується вчинення тих чи інших правочинів залежно від віку особи. А оскільки заповіт є правочином, який тягне за собою серйозні наслідки та потребує повного усвідомлення своїх дій і їх наслідків у майбутньому для інших, то логічно, що дитина не може вчиняти такий вид правочину, як і обмежено дієздатна особа чи особа позбавлена дієздатності. Така група людей може стати легкою здобиччю шахраїв, тим самим нашкодивши власним правам та інтересам спадкоємців.

За своєю юридичною природою заповіт відноситься до одностороннього правочину, оскільки в ньому виражена воля однієї особи. Складання заповіту має відповідати нормам глави 85 ЦК України, а також загальним вимогам, що стосуються правочинів у главі 16 ЦК України. Під час здійснення заповіту немає одночасного двостороннього волевиявлення, оскільки, коли він набуває чинності, однієї із сторін уже немає у живих. Також заповідач може безумовно змінити, скасувати заповіт, що підтверджує той факт, що про договірні відносини за заповітом йти мова не може. Хоча при цьому для реалізації спадкових прав необхідна згода спадкоємців на набуття спадщини, але факт прийняття спадщини за заповітом не носить характеру взаємного правочину у відношенні до заповіту. Для реалізації права на укладення заповіту не потрібна попередня згода спадкоємців на прийняття спадщини, достатньо самого волевиявлення заповідача. Волевиявлення заповідача набуває юридичної сили до відкриття спадщини, з моменту складення заповіту, волевиявлення ж спадкоємців набуває юридичної сили вже після відкриття спадщини.

Особистий характер заповіту логічно впливає із суті його визначення й виключає можливість його вчинення від імені двох або більше осіб, або через представника, у тому числі батьками, опікунами (піклувальниками). Винятком є лише заповіт подружжя (ст. 1243 ЦК України), у якому подружжя наділено правом розпорядитись майном, яке належить їм на праві спільної сумісної власності.

На нашу думку, заповіт є правочином майнового характеру, оскільки заповідане розпоряджається своїм майном на випадок смерті. Але в ньому можуть бути передбачені й деякі розпорядження немайнового характеру, наприклад щодо місця поховання, щодо покладення на спадкоємців певних обов'язків, пов'язаних з отриманням освіти тощо.

Він також є розпорядженням із відкладальною умовою, оскільки набуває чинності лише в разі настання спеціальної умови, а саме смерті заповідача.

Основними принципами здійснення заповіту є свобода та таємниця заповіту. Принцип свободи заповіту проявляється в комплексі таких прав особи: право призначити спадкоємців на свій розсуд (ст. 1235 ЦК України); право визначити обсяг майна, який входить до складу спадщини (ст. 1236 ЦК України); право на вибір виду заповіту; право заповідача на покладення на спадкоємця інших обов'язків (ст. 1240 ЦК України); право здійснити підпризначення спадкоємця (ст. 1244 ЦК України); право позбавити спадкоємців спадщини; право змінити, скасувати заповіт (ст. 1254 ЦК України); інші права, передбачені законом. Винятком у принципі свободи заповіту є той факт, що заповідач не має права позбавити права на спадкування осіб, що мають право на обов'язкову частку в спадщині.

Таємниця заповіту – це обов'язок нерозголошення відомостей щодо факту складення заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту до відкриття спадщини, покладений на нотаріуса, іншу посадову, службову особу, яка посвідчує заповіт, свідків, а також фізичну особу, яка підписує заповіт замість заповідача. Аналіз ст. 8 Закону України «Про нотаріат» [14] дає можливість розширити перелік осіб, які не мають права розголошувати таємницю заповіту у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій: помічник нотаріуса, особи, яким про вчиненні нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, та інші особи, які знають, що саме становить предмет нотаріальної таємниці.

У ст. 1255 ЦК України, де передбачено таємницю заповіту, є диспозиція норми, але немає санкції щодо відповідальності осіб у разі порушення покладеного на них обов'язку. Ст. 1255 ЦК України не встановлює наслідків їх невиконання. Тому питання про відповідальність за недодержання обов'язку таємниці заповіту може ставитись лише за умови існування відповідних спеціальних норм у законодавстві. Проте такі норми стосуються винятково відповідальності посадових, службових осіб (наприклад, ст. ст. 21, 27 Закону України «Про нотаріат» [14]).

Як свідчить судова практика, сам факт порушення таємниці заповіту не тягне за собою визнання його недійсним, це відбувається лише за наявності й інших порушень закону під час посвідчення заповіту. Це також підтверджується роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України, даними в п. 8 постанови № 2 (v0002700-92) від 31.01.1992 р. «Про судову практику в справах за скаргами на нотаріальні дії або відмову в їх вчиненні» [15]: нотаріальна дія не може бути скасована лише з мотивів недодержання таємниці її вчинення, оскільки законодавством про нотаріат такі наслідки не передбачені.

Тому вважаємо за потрібне доповнити ст. 1255 ЦК України відповідною санкцією за її порушення.

У ст. 1249 ЦК України законодавець наводить визначення секретного заповіту, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Вищенаведена норма, на яку законодавцем покладено функцію додаткової гарантії щодо збереження таємниці заповіту, на практиці носить лише декларативний характер, оскільки нотаріус зобов'язаний зберігати таємницю вчинення нотаріальної дії незалежно від того, ознайомлений він із змістом заповіту чи ні. Також у такому випадку виникають сумніви щодо позитивних аспектів того, що нотаріус не має змоги ознайомитися із змістом заповіту, адже в заповіті може бути допущено ряд неточностей, які можуть ускладнити процес реалізації спадкових прав та інтересів спадкоємцями. Тому, на нашу думку, цю статтю слід виключити із ЦК України.

У ст. 1241 ЦК України визначено особливу категорію осіб, яким закон гарантує незалежно від змісту заповіту отримання певної частки спадкового майна. Така частка має назву обов'язкової, а спадкоємці, які успадковують таку частку, – необхідними. Відповідно до ч. 1 ст. 1241 ЦК України необхідними спадкоємцями є малолітні, неповно-

Рис. Основні етапи посвідчення заповітів

Джерело: авторський підхід

Рис. Основні етапи посвідчення заповітів

Джерело: авторський підхід

літні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки. Отже, до цього переліку входить лише перша черга спадкоємців. Такий перелік є вичерпний і розширеному тлумаченню не підлягає.

Заповіт, відповідно до ст. 1247 ЦК України, вчиняється в письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням. Як свідчить судова практика, наявність факту порушення вимог чинного законодавства щодо форми правочину, зокрема скасування чи зміни заповіту, не є безумовною підставою для визнання його нікчемним, якщо фактичні обставини справи дають підстави вважати, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкодила обставина, яка не залежала від її волі відповідно до ст. 219 ЦК України.

На нашу думку, слід питання посвідчення заповіту розглядати у двох аспектах: посвідчення звичайних заповітів та посвідчення секретних заповітів, оскільки сама процедура посвідчення секретних заповітів має специфічний характер з певними відмінностями.

Заповіт скасовується або змінюється в такому ж порядку, як і відбувається його укладення. Скасування заповіту може бути здійснене двома способами: 1) шляхом складення нового заповіту, який скасовує попередній; 2) шляхом скасування заповітом вчиненням самостійного одностороннього правочину – скасування заповіту.

З метою захисту прав та інтересів осіб законодавцем встановлена вимога щодо державної реєстрації в Спадковому реєстрі всіх складених, посвідчених, змінених, скасованих заповітів у порядку, встановленому Наказом Міністерства юстиції № 1810/5 від 07.07.2011 р. Усі довідки з вищевказаного реєстру можуть видаватися лише після смерті або оголошення померлим заповідача. До смерті заповідача жодна особа не має права знайомитися зі змістом заповіту. Після смерті заповідача чи оголошення його померлим за зверненням осіб, які отримали інформацію про відкриття спадщини, нотаріус має призначити день оголошення змісту заповіту. Про день оголошення заповіту нотаріус, як правило, повідомляє листом членів сім'ї померлого та його родичів.

Право на спадщину за заповітом оформляється у вигляді свідоцтва про право на спадщину за заповітом. Форма свідоцтва про право на спадщину за законом наведена в Наказі Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил ведення нотаріального діловодства» від 22.12.2010 р. [16].

Основні етапи посвідчення заповітів представлено на рисунку.

Недійсність правочину – наслідок недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які прямо встановлені правом.

Недійсність окремого розпорядження, що міститься в заповіті, може бути підставою для визнання недейсним заповіту лише в цій частині.

Недійсність заповіту не позбавляє вказаних у ньому осіб спадкувати за законом чи на підставі іншого, дійсного заповіту.

Висновки. Отже, відносини спадкування за заповітом на сьогодні активно розвиваються у зв'язку з об'єктивною необхідністю розпорядження власним майном особами, які вирішили реалізувати своє право на заповіт. Як свідчить практика, наявні численні законодавчі прогалини, які потребують усунення, існує необхідність врегулювання спірних відносин, під час вирішення яких вважаємо за доцільне використовувати напрацювання вітчизняних цивілістів та досвід іноземних держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституция Российской Федерации. Официальное издание. – М. : Юрид. лит., 2009. – 64 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitution.ru/official/index.htm>.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
3. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Дякович М.М. Охорона прав та інтересів подружжя у відносинах спадкування / Дякович М.М. // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2013. – № 3(69). – С. 118.
5. Цивільне та сімейне право України : [підручн.] / за ред. Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубевої. – К. : Правова єдність, 2009. – 968 с.
6. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2-х ч. / Д.И. Мейер. – изд. 3-е, испр. – М. : Статут, 2003. – 831 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civil.consultant.ru/elib/books/45>.
7. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права : в 2-х т. / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Статут, 2005. – Т. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.bstu.ru/static/bd/klassika_ros_civilizac/Elib/info_sher07.htm.
8. Синайский В.И. Русское гражданское право / В.И. Синайский ; редкол. : А.Г. Долгов, В.С. Ем. – М. : Статут, 2002. – 638 с.
9. Ляпунов С.Г. Наследование / С.Г. Ляпунов. – М. : Экзмен, 2007. – 282 с.

10. Абраменков М.С. Наследственное право : [учебн. для магистров] / М.С. Абраменков, П.В. Чугунов. – М. : Юрайт, 2013. – 423 с.
11. Жилінкова І.В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.В. Жилінкова ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2000. – 39 с.
12. Барщевский, М.Ю. Если открылось наследство... / М.Ю. Барщевский. – М. : Юрид. лит., 1989. – 192 с.
13. Чепига Т.Д. К вопросу о праве завещать / Т.Д. Чепига // Вестник МГУ. Серия Х «Право». – 1965. – № 2. – С. 51.
14. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.
15. Справа № 1805/13047/2012 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31421541>.
16. Про затвердження Правил ведення нотаріального діловодства : Наказ Міністерства юстиції України від 22.12.2010 р. № 3253/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1318-10>.